

Lilia Citko

Białystok

O PRAETERITACH PROSTYCH W *KRONICE BYCHOWCA*

Wydana drukiem w 1846 r. przez T. Narbutta¹ i uważana za najobszerniejszą redakcję latopisów litewsko-białoruskich XVI w. *Kronika Bychowca* jest utworem kompilowanym, wykorzystującym wcześniejsze zabytki dziejopisarstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak też protografy staroruskie, m.in. *Latopis Ipatiewski*². Językiem niezachowanego oryginału *Kroniki* był zachodnioruski w wersji cyrylicy, o czym świadczy faksymile napisu umieszczonego pod kopią sporządzoną łacinką w XVI/XVII w.: *Kronika litewska z języka ruskiego na polski przetłumaczona*³.

Jako zabytek z gatunku tekstów świeckich, *Kronika*, w przeciwieństwie do skrupowanej wzorcami cerkiewnosłowiańskimi literatury religijnej, utrwaliła wiele cech żywego języka, stanowiąc tym samym interesujące źródło badań nad procesami kształtowania się języka białoruskiego. Analiza zjawisk z zakresu fleksji, tak nominalnej, jak i werbalnej, wskazuje na obecność w *Latopisie* szeregu tendencji innowacyjnych, zmierzających do uproszczenia systemu fleksyjnego języka zachodnioruskiego. Znalazły one swój wyraz m.in. w utrwalonym przez zabytek systemie czasów przeszłych, obejmującym jeszcze wszystkie odziedziczone z prasłowiańszczyzny kategorie czasowo-aspektowe: aoryst, imperfectum, praeteritum, plusquamperfectum. Jednak większość z nich, z wyjątkiem praeteritum, należała już do formacji regresywnych, w związku z czym nie zachowała pełnego rejestru form osobowych.

Jak wiadomo, w okresie prasłowiańskim aoryst i imperfectum wykształciły dodatkowe funkcje aspektowe (nie tylko oznaczały czynności przeszłe, lecz dokładnie precyzowały ich charakter: krótkotrwała zakończona lub długotrwała, powtarzająca się). Utraciły je jednak na rzecz rozwijającej się i uzyskującej wykładniki słowotwórcze kategorii aspektu, tracąc jednocześnie motywację gramatyczną do stosowania swych form. To spowodowało stopniowy zanik obu czasów w wielu językach słowiańskich. Ich kontynuacje żywe są na obszarze bułgarsko-macedońskim, częściowo serbsko-chorwackim i ich dialektach⁴.

---

¹ T. Narbutt, *Pomniki do dziejów litewskich*, Wilno 1846.

² V. A. Čamjarycki, *Belarusskija letapisy jak pomniki litaratury*, Minsk 1969, s. 162-186.

³ T. Narbutt, dz. cyt., s. II.

⁴ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979, s. 225.

Celem niniejszego szkicu jest próba krótkiego scharakteryzowania funkcjonujących w tekście latopisu praeteritów prostych – aorystu i imperfectum – ich form fleksyjnych, funkcji oraz właściwości stylistycznych.

Aoryst

W średniowiecznym piśmiennictwie polskim formy aorystu posiadają nieliczne zaświadczenia. Naliczono ich (łącznie z imperfectum) zaledwie 26⁵. W niektórych przypadkach pojawiają się trudności z rozróżnianiem form polskich aorystów i imperfectum w związku z zacieraniem się różnic formalnych (z wyjątkiem 2 i 3 os. sg.) między obydwu kategoriami.

Na gruncie staroruskim aoryst utrzymywał się dłużej. W zabytkach pochodzących z północy (np. gramotach nowogrodzkich) aoryst wykazywał znaczną frekwencję jeszcze w XIII–XIV w., na południu wcześniej uległ zanikowi: nie posiada już go np. *Gramota kniazia Mstisława* z ok. 1130 r.⁶

Piśmiennictwo zachodnioruskie dokumentuje obecność aorystu w niektórych typach tekstów nawet w XV i XVI w.⁷ Obok literatury religijnej, korzystającej z wzorców cerkiewnosłowiańskich obfitujących w formy aorystyczne, znacznym ich nasyceniem wyróżniają się zabytki latopisarstwa starobiałoruskiego. Zwykle używanie aorystów w latopisach XV–XVI w. tłumaczy się specyfiką gatunku – wykorzystywaniem w procesie twórczej kompilacji wcześniejszych protografów, w których ta kategoria gramatyczna była normą. Tymczasem na uwagę zasługuje fakt, że w tekście *Kroniki Bychowca* rozkład form aorystycznych w części kompilowanej i oryginalnej utrzymuje się na zbliżonym poziomie. Oznacza to, że twórca zabytku, opisując nieznanie istniejącym źródłom wydarzenia wieku XIV–XV z użyciem aorystu, świadomie wprowadzał do swego tekstu archaiczne już formy gramatyczne, traktując je jako nieodzowny element przyjętej konwencji stylistycznej.

Analizując zabytki staro-cerkiewno-słowiańskie pod kątem użycia czasów przeszłych prostych w powiązaniu z postacią aspektową czasownika, A. Dostál⁸ stwierdził, że aoryst dominuje u perfectiwów, ale jednocześnie ponad 40% przypadków jego zaświadczeń pochodzi od czasowników niedokonanych.

Ze względu na swoje znaczenie – nazywanie czynności przeszłej, krótkotrwałej, zakończonej – aoryst jest bliższy znaczeniu dokonanemu czasowników. W *Kronice* aorysty utworzone od czasowników perfektywnych mają zdecydowaną przewagę nad formami pochodzącymi od imperfectiwów.

---

⁵ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 368.

⁶ V. I. Borkovskij, P. S. Kuznecov, *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*, Moskwa 1965, s. 294.

⁷ E. F. Karskij, *Belorusy. Jazyk beloruskogo naroda*, vyp. II, Moskwa 1956, s. 292.

⁸ A. Dostál, *Studie o vidovém systému v staroslovenštine*, Praha 1954, s. 599.

Singularis

1.os.: *widich* 17

3.os.: - *ide* 7, 8, 9, 69, *izhibe* 37, *narecze* 18, *nayde* 11, 16, *nepoyde* 47, *oblaże* 15, *otide* 15, *otoyde* 71, 74, *pade* 47, *pobeże* 12, *pomoże* 5, 7, 15, *postryżesia* 9, *poyde* 5, 9, 25, 27, 38, 47, 68, *powede* 23, *pozże* 46, 74, *prybeże* 8, *pryde* 12, 15, 61, 69, 73, *pryde* 70, 71, *pryiede* 25, 71, *prynese* 9, *prywede* 20, 30, *recze* 7, 10, 30, *roznemożesia* 12, 44, *siade* 11, *snide-t* 30, *sozże* 5, 27, 47, *umre* 2, 3, 4, 5, 6, 11, 12, 44, 56, 74, *użasesia* 21, *wnide* 9, *wpade* 21, *wpadesia* 30, *wyde* 33, *wyjde* 10, *wyiede* 71, *wynide* 8, *znayde* 16, *zsiade* 50, *zsiade* 27;

- *bi* 7, 8, 32, 52, 60, *by-st* 5, 7, 8, 46, 50, 61, *by-st'* 34, *czyty* 64, *ime* 8, *izbi* 9, *isceli* 30, *izhna* 7, *kresty* 9, *krestysia* 9, *nacza* 9, 11, 30, *neosta* 35, *ne pospi* 14, *obnoczowa* 16, *odda* 9, *pleni-że* 66, *pocza* 9, 51, *pohubi* 7, *poia* 9, *polubi* 51, *położysia* 62, *popleni* 46, *posady* 30, *posta* 7, 14, 47, *poyma* 8, *pospeshysia* 50, *poweli* 75, *prestawisia* 33, 61, 71, *prysła* 7, *skopa* 30, *sobrasia* 47, *sotwory* 8, 30, 32, 45, *spowida* 17, *sta* 52, *stryte* 64, *ubi* 9, *udary* 7, 8, *uwide-t* 3, *wczyni* 9, 15, *wdary* 51, *wencza* 32, *widy* 17, *wkusi* 56, *wozhtłasi* 6, *woznesesia* 8, *wozwratysia* 64, *wstremisia* 56, *założy* 16, 20, *zawerty* 27, *zry* 30.

Stan, w jakim zachował się w *Kronice* paradygmat koniugacyjny aorystu, świadczy o wyraźnym regresie tej kategorii morfologicznej. W sg. 1. os. uzyskała ona zaledwie jedno poświadczenie z końcówką aorystu sygmaticznego I: *widich* (<–*widěch*), w którym –*i*– stanowi efekt regionalnego (ukraińskiego i południowo-zachodnio-białoruskiego) przekształcenia fonetycznego *ě* → *i* lub wyrównania do praesens koniugacji na –*i*–.

Stosunkowo bogatą egzemplifikację posiada 3. os. sg. W wyekscerpowanych przykładach czasowniki o temacie infinitivi na spółgłoskę w 3. os. zachowały postać fleksyjną na –*e*, równą aorystowi asygmaticznemu. Pod względem formalnym 3. os. sg. aorystu tych czasowników okazała się tożsama z 3. os. sg. futurum dokonanego (po zaniku wygłosowego –*t*).

W języku starobiałoruskim formy proste futurum rozwinęły, oprócz swej podstawowej funkcji wyrażania czynności przyszłej dokonanej, dodatkową zdolność oddawania innych znaczeń kategorialno-modalnych. W tekście *Kroniki* wykorzystywanie futurum dokonanego do oznaczania czynności przeszłych jest powszechne. Por. *Y poydet kniaz weliki Skirmunt z Kukowoytom, i zowsimi silami, naprotywu Mstysławla, kniazia Łuckoho y Pińskoho, | | y na sey storone reki Jaseldy, poraził kniaz Skirmunt kniazia Łuckoho y Pińskoho, nahołowu, y wsiu siłu y rat' ich Ruskuiiu* 6; *Ó pomoże Boh velikomu kniaziu Gidyminu, iż kniazia Wołodymera Wołodymerskoho samoho wbił i rat' ieho wsiu pobit, i horod Wołodymir wozmet* 15.

W zacytowanych przykładach obok form czasu przeszłego (*poraził, wbił*), przenoszących akcję w przeszłość, znalazły się formacje *poydet, pomoże, wozmet*, które pod względem formalnym można uważać za czas teraźniejszy (przyszły dokonany), jak

również za aoryst z końcówkami wyrównanymi do praesens (*poydet, wozmet*). W efekcie utożsamienia bliskich formalnie czasów (z których aoryst z czasem zanika) wykształca się tzw. praesens historicum, czas terażniejszy posiadający wtórną funkcję czasu przeszłego. Jest kategorią o dużej produktywności w piśmiennictwie historycznym (głównie w latopisach), jak i współczesnym białoruskim⁹.

W grupie czasowników tematycznych na samogłoskę formy 3. os. sg. aorystu sygmatycznego I są równe tematowi infinitivi. Wyjątkowo w formie *uwidet* pojawiła się końcówka *-t* wyrównana do 3. os. sg. praesens. Zjawisko wyrównania końcówek aorystu do czasu terażniejszego zaobserwowano już w języku najstarszych zabytków słowiańskich¹⁰. Również jednosylabowy aoryst *by* (<*-byti*) uzyskał wtórną końcówkę przeniesioną z praesens: *byst / byst'*. Nie odnotowano natomiast ani jednego przykładu formy *by* w funkcji aorystycznej. Wiąże się to zapewne z nabyciem przez nią funkcji partykuły conditionalu, w roli której została wielokrotnie w *Kronice* zaświadczona (por. *by odpustył* 21, *a-by panował* 15, *wział-by* 21, *a-by zapomohli* 60, *by-sia zapryiaźnili* 43 i in.). Obok form *byst / byst'* funkcjonuje w latopisie forma aorystu z tematem imperfektywnym, oznaczającym czas przeszły niedokonany *bi* (<*-bě*, z fonetyczną zmianą *ě* → *i*).

Pluralis

1. os.: *nepisachom* 30;

3. os.: - *idosza* 73, *ydosza* 69, *otidosza* 54, *otoydosza* 70, *poydosza* 46, *pryjdosza* 30, *prynesosza* 51, *rekosza* 30, *rozbehoszasia* 9;

- *bysza* 73, *iechasza* 8, *honiszasia* 8, *naczasza* 9, *nepustysza* 31, *nesotworysza* 29, *newspesza* 54, *podasza* 62, *położysza* 44, *pomenusza* 30, *pryiasza* 8, *rozhnasza* 8, *rozzalyszasia* 8, *sostupiszasia* 30, *ubisza* 9, *wozwratyszasia* 7, 30, 64, *wratyszasia* 8, *wyiechasza* 8.

Rejestr form osobowych pl. jest również niekompletny. Podobnie jak w sg. tylko jedno poświęcenie uzyskała 1. os. wyrażona aorystem sygmatycznym I: *nepisachom*.

3. os. reprezentują regularnie utworzone formy aorystu sygmatycznego II czasowników atematycznych spółgłoskowych oraz formy aorystu sygmatycznego I czasowników z tematem samogłoskowym.

Dualis

Dualis jest w *Kronice* kategorią o znikomej produktywności. Badany zabytek udokumentował w aoryście zaledwie dwie formy dualne, obie w 3. os. *beżasta, poydosta: y w toż leto izhna Mindowh synowca swojego Tewtywiła, i Erdywidu, [...], oni może uwe-dawszysza y beżasta ko kniazii Daniłu y Wasilku* 7; *Daniłoże y Wasilko poydosta ko Nowohorodu* 7.

⁹ A. M. Bulyka, A. I. Żurawski, I. I. Kramko, *Historyczna marfalahija belaruskaj movy*, Minsk 1979, s. 251.

¹⁰ L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 265.

Imperfectum

Spośród wszystkich form czasu przeszłego imperfectum najwcześniej uległo zanikowi. Jego stopniowe wycofywanie zaobserwować można już w zabytkach staroruskich XII w.; nie występuje w gramotach i *Russkoj pravde*¹¹. Najdłużej zachowują go latopisy, w tym zachodnioruskie końca XV w., m.in. *Latopis Avraamki*¹².

Formy imperfectum reprezentowane są w *Kronice* w stopniu znikomym. Ich wprowadzenie do języka zabytku jest jednak efektem świadomego zabiegu stylizacyjnego. Redaktor *Kroniki* nie tylko nie zrezygnował z imperfectum w części tekstu stanowiącej kompilację fragmentu *Latopisu Ipatiewskiego*, ale posłużył się nim także w części oryginalnej. Użyte formy imperfectum tworzone są wyłącznie od czasowników niedokonyanych i zachowują swoje podstawowe znaczenie, tj. oznaczają czynności przeszłe duratywne, por. *Onomuże pryiechawszu k nemu, y nacza dumaty Towtywił, chotia ubity Troniatu, a Troniata sobeże dumasze, na Towtywiła* 9; *y naczał kniażyty wowsy zemli Litowskoj odyń, [...], woznesesia sławoiu y hordostyiu welikoju, networasze protywu sebe nikohoże* 9. Mogą też określać czynności powtarzające się, np. *y naczał proliwaty krowi, inoho ubiwaszet bo na wsiak deń, po try y po czotyry* 9.

Singularis

3. os.: *biasze-że* 9, *dumasze* 9, *lublasze* 51, 56, *networasze* 9, *piczełowasze-t* 9, *tworasze* 74, *ubiwaszet* 9, *zrasze* 8.

Zachowane reliktoowo jedynie formy 3. os. reprezentują późną postać imperfectum, odzwierciedlającą proces kontrakcji samogłosek *-ěa-*, *-aa-* $\rightarrow$ *-a-*. Dwie formy: *piczełowaszet*, *ubiwaszet* dokumentują analogiczną do czasu teraźniejszego końcówkę *-t*.

Pluralis

3. os.: *biachu* 32, *bywachu* 71.

Śladową dokumentację uzyskało imperfectum w liczbie mnogiej. Obie formy pluralne zachowują regularną końcówkę 3. os.

*

Powyższe uwagi prowadzą zatem do wniosku, iż zarówno aoryst jak i imperfectum stanowią w badanym XVI-wiecznym zabytku kategorii wyraźnie regresywne, a ich obecność w tekście w znacznym stopniu nosi znamiona zabiegu stylizacyjnego. Proces destrukcji tych formacji rozpoczął się znacznie wcześniej, a spowodowany był rozwojem słotwórczo wyrażonej kategorii aspektu. Miejsce wycofującego się aorystu i im-

¹¹ V. I. Borkovskij, P. S. Kuznecov, dz. cyt., s. 292.

¹² E. F. Karskij, dz. cyt., s. 292.

perfectum stopniowo przejmuje uniwersalny czas przeszły, jakim jest praeteritum, tworzone zarówno od czasowników dokonanych, jak i niedokonanych i wyrażające ogólnie czynność zachodzącą w przeszłości. Na taką funkcję praeteritum wyraźnie wskazują te fragmenty tekstu *Kroniki*, w których zajęło ono miejsce aorystu lub imperfectum.

Por. praeteritum (w formie czasowników dokonanych) zamiast aorystu: *y horožane widiaczy iż gospodar ich z wojska pobeh, a woysko wse nahołowu porażeno, [...]peredalisia z horodom kniaziu Gidyminu 15; kniaź weliki Dowmont, naprawił szesty muzykow na brata swoieho Troydena zabity, hdeż on szoł bezpiecznie z łaźni y tyje ieho muzyki zdradne zabili 13.*

Praeteritum (w formie czasowników niedokonanych, w tym wtórnych iteratiwów z sufiksami -a-, -iwa-) zamiast imperfectum: *Orszaneżezatworylisia w horode, y boronilisia dwa dni 33; y bohom swoim zrasze, y mertwych tiła sożyhał, i pohaństwo swoje jawno czyniwał 8.*